

Володимир Чернієнко, Володимир Маляр

МАРГІНАЛЬНИЙ ЧИННИК МЕТОДОЛОГІЧНОГО НІГІЛІЗМУ

У статті розглядається проблема теоретичної реконструкції періодів трансформації наукового знання як особливої соціокультурної традиції. Показана кореляція концептів «маргінальність» і «методологічний нігілізм» при розумінні умов отримання нового наукового знання. Зроблений висновок про те, що в маргінальні періоди-переходи наукового знання стає нелегітимним критерій суворості теорії.

Ключові слова: маргінальність, методологічний нігілізм, діалектика, еклектика, естетична імагінація.

V. Cherniienko, V. Malyar. Marginalnyy faktor metodologicheskogo nihilizma

В статье рассматривается проблема теоретической реконструкции периодов трансформации научного знания как особенной социокультурной традиции. Показана корреляция концептов «маргинальность» и «методологический nihilizm» при понимании условий получения нового научного знания. Сделан вывод о том, что в маргинальные периоды-переходы научного знания становится нелегитимным критерий строгости теории.

Ключевые слова: маргинальность, методологический nihilizm, диалектика, эклектика, эстетическая имагинация.

V. Cherniienko, V. Malyar. Marginal factor of methodological nihilism

The article deals with the issue of a theoretical reconstruction of transformation periods of scientific knowledge, as a special sociocultural tradition. It is shown a correlation, in comprehension of the conditions of gaining new scientific knowledge, between such concepts as «marginality» and «methodological nihilism». It is concluded that in marginal periods of transformation of scientific knowledge, the criterion of theory's rigour becomes irrelevant.

Keywords: marginality, methodological nihilism, dialectic(s), eclecticism, (a)esthetic imagination.

Постановка проблеми. Проблема становлення нових теорій генетично пов'язана з проблемою концептуальних змін, з багатівко-

вою традицією пошуку джерела раціонального авторитету. І сьогодні методологи шукають раціональні засади порівняння, оцінки, переваги і вибору конкуруючих теорій. Як здається, істинна теоретична реконструкція феномену концептуального вибору знаходиться в межах аргументації соціології знання, що вказує на кореляцію особливої культурної традиції (серед яких може бути названа і наука) з більш широким соціокультурним контекстом. Наукове розуміння зміни теорій у контексті логіки соціокультурних трансформацій продовжує бути актуальним.

Ступінь розробленості проблеми. Історія пізнання знає чимало прикладів, коли філософія, виконуючи методологічну функцію для наукового знання, знаходилась у маргінальній, пограничній ситуації філософської еkleктики, де їй доводилось, як сказав великий Гегель, «відкидати усякий метод». Спроби методологів обґрунтувати перехідні періоди наукового знання утворили низку традицій:

– *абсолютизм*, в особі прихильників методологічного монізму, переконаних в інваріантності критеріїв науковості (Г. Фреге, Б. Рассел, Л. Вітгенштейн);

– *релятивізм*, представлений співтовариством методологів, що віддають перевагу методологічному анархізму і плюралізму (Р. Дж. Коллінгвуд, Т. Кун, П. Фойерабенд);

– *центризм*, що співвідноситься з методологічним лібералізмом, який, з одного боку, виступає спробою примирення (помірного комбінування) двох попередніх напрямів, а з іншого – це ностальгічне тяжіння зробити крок від релятивізму назад до абсолютизму (Ст. Тулмін, К. Поппер, І. Лакатос).

Представники указаних напрямів зробили істотний внесок у розробку проблематики перехідних періодів наукового знання. Однак нам здається, ще не розглянутий феномен методологічного нігілізму, якщо під останнім розуміти заперечення методологічного принципу *чіткості* побудови теорії як соціокультурної традиції.

Мета статті. Показати кореляцію концептів «маргінальність» та «методологічний нігілізм».

Виклад основного матеріалу. Ідеологія нігілізму властива багатьом культурам, що стоять на відомому щаблі історичного розвитку. Оцінка діяльності людини в негативному сенсі характеризує маргінальний стан свідомості, коли нове і чуже переважніше.

Російські філософи О. О. Грицанов і Т. Г. Рум'янцева визначають нігілізм як універсалію некласичної європейської культури, послідовно антираціоналістичну філософську концепцію, світовідчуття і пове-

дінковий принцип, фундовані акцентованим запереченням (у сенсі гайдеггерівської «негації») тих чи інших соціокультурних засад [6, с. 705].

За П. П. Гайденко, «нігілізм» (з лат. «*nihil*» – ніщо) – у широкому сенсі слова соціально-моральне явище, яке виражається у запереченні загальноприйнятих цінностей: ідеалів, моральних норм, культури, форм суспільного життя [4, с. 64].

Наука теж схильна до нігілістичної тенденції.

Обґрунтування перехідних періодів у науковому знанні як процесу «відкидання того чи іншого методу, принципу, правила» у *нігілістичній формі* помітне у різноманітних концепціях механізмів розвитку науки. Ці питання обговорюються в межах моделей розвитку науки, що створюються на стикові гносеологічних, логіко-методологічних та історико-наукових досліджень. Ідея методологічного нігілізму проглядається (хоч і неявно) у багатьох філософів науки.

Так, австрійський методолог науки К. Поппер показав [26], що спростовувальна і підтверджувальна здатність факту нерівноцінні («асиметричні»). Філософ стверджував, що справжня значущість факту в можливості *спростувати* висновки з гіпотези. Тому ознака науковості, згідно з Поппером, не в підтверджувальності («верифікації»), а в принциповій спростовувальності («фальсифікації»). При такому розумінні генеральним механізмом розвитку науки є *критицизм* – зацікавленість учених в якнайшвидшому спростуванні теоретичного знання. І хоча спростовувальна здатність факту відносна («мова факту», «інструментальність факту», «теоретична навантаженість факту»), однак критична спрямованість, скептицизм, нігілізм можуть бути названі джерелом теоретичних змін.

Американський історик науки Т. Кун запропонував свою модель механізму розвитку науки [11]. «Нормальна наука» (у термінології Куна) відрізняється від до-науки і не-науки наявністю стійкої і такої, що не підлягає сумніву *«парадигми»* – набору теоретичних положень, методологічних принципів та еталонів дослідження, які становлять фундамент цієї наукової дисципліни. Тоді діяльність учених, опосередкованих парадигмою, за Куном, подібна «рішенню головоломок». У такій ситуації «спростовувальні факти» попросту замовчуються вченими. Все змінюється в ситуації «екстраординарної науки» (зміни парадигми). Цей революційний процес пов'язаний із творенням нової парадигми, яка дає принципово інакший погляд на реальність, і психологічним відданням переваги цій парадигмі новим поколінням учених. Головний висновок Куна – «наука не логічна, а психологічна», «парадигми несумісні», тобто не існує «*experimentum crucis*», який

дозволяє спростувати яку-небудь із них: просто старе покоління вчених вмирає, а для нового стає звичним і прагматичним працювати в межах нової парадигми. І хоча таке «психологічне» і в цьому сенсі ірраціональне пояснення механізму розвитку науки представляється не особливо задовільним, однак дослідження нігілістичної ролі і функції наукового співтовариства у розвитку науки необхідно прийняти коректним і раціональним.

Англійський філософ науки І. Лакатос припустив [13], що в науковому русі конкурують одна з одною не окремі гіпотези, а дослідницькі програми як основні структурні одиниці теоретичного знання. Дослідницька програма, за Лакатосом, складається з «твердого ядра» (подоба парадигми Куна), позитивної і негативної евристики та поясу «захисних гіпотез», генетично пов'язаних із «твердим ядром» програми, але вільних у своїх варіаціях. Як і парадигма, тверде ядро програми безпосередньо не зіштовхується з фактологічним матеріалом, а його спростовувальні можливості «гасяться» за рахунок варіацій захисних гіпотез. Лакатос розрізняє «прогресивний зсув програми» (відкриття і прогноз нових фактів) і «дегенеративний зсув» (захист ученими програми за допомогою негачії фактів, не завбачених цією програмою). Як бачимо, і в цій моделі конвенціоналізм не подоланий. І ця «теоретична навантаженість факту» призводить до замкнутого кола: теорія формує «свої» факти, а потім використовує їх для власного підтвердження і виправдання, решта «не-своїх» фактів ігноруються, заперечуються, замовчуються.

Наука намагається прорвати виникаюче коло шляхом створення об'єктивно функціонуючої техніки (своїм існуванням «підтверджуючої» наявність об'єктивного змісту наукового знання) і співвіднесення даних науки з широким соціокультурним процесом.

Абсолютизація соціокультурного контексту знайшла своє втілення у концепції «методологічного анархізму» або, як нам здається, «методологічного нігілізму» американського філософа П. Фойерабенда [32], який розглядає науку як втілення певного типу культури. Методолог наполягає, що розвиток науки визначається принципом «проліферації ідей» (вимогою висування якомога більшого числа пояснювальних гіпотез) і «принципом завзяття» (прагненням ученого захищати і розвивати свою гіпотезу, навіть якщо вона зіштовхується з труднощами). Наука, на думку Фойерабенда, процесуально нічим не відрізняється від інших культурних феноменів – просто в одному типі культури для вирішення проблем, що стоять перед суспільством, проводяться дослідження, а в іншому – виконується танець дощу. Не можна не визнати

з Фойерабенда – це, по суті, повстання проти того духовного рабства формального боку позицію Фойерабенда як раціональну. Анархізм, в якому тримає людей буржуазна культура. Методологічний нігілізм Фойерабенда полягає у запереченні загальних критеріїв при виробництві наукового знання: важливий результат, а не спосіб його отримання. З цього погляду, виявляються безглуздими методологічні критерії верифікаціонізму і фальсифікаціонізму, а також принципи відповідності, неприпустимості суперечності, уникання гіпотез «ad hoc», простоти та ін. За Фойерабеном, історія науки демонструє, що не існує правила, яке в той чи інший час не було б порушене, такі порушення не випадкові, навпаки, вони необхідні для прогресу науки. Погляди Фойерабенда на роль науки близькі до антисциєнтистських, він адресує їй докір у знищенні інших не менш цінних культурних традицій, наприклад, міфу, магії, окультного знання, мистецтва.

Тепер приведемо приклади *усвідомленого* вживання сучасними дослідниками терміну «методологічний нігілізм». У контексті, близькому цій статті, але з варіаціями, термін «методологічний нігілізм» вживається низкою авторів, наприклад, Д'Агостіно Ф. [36], У. Бек [1], О. А. Івін [8], Ю. Н. Солонін [30], В. Н. Порус [27], О. М. Бушмакіна [2], О. В. Лешак [15], С. Д. Смірнов [29], І. З. Дуцяк [7], П. М. Петровський [25], Д. В. Вітер [3]. Цей підбір бібліографії показує боротьбу думок у цьому питанні. Так чи інакше, погляди дослідників групуються біля думки, що є деякі оцінювальні критерії демаркації науки і ненауки.

Так, російський філософ Ю. Н. Солонін вважає: «Наївно думати, що теперішній методологічний нігілізм – це щось подібне мимовільному недогляду. Прийнятніше бачити в ньому вираження свідомої позиції, що відхиляється від строгості і точності мислення, як обтяжливої і шкідливої для нього властивості. ...Загальною рисою прояву методологічного нігілізму є байдужість до будь-яких стійких регуляторів, до засобів дисциплінування дискурсу, нехтування відповідальністю за змістовно-сенсову стійкість конструктів і поняттєвих структур філософсько-наукових текстів, недоречна апеляція до уяви, ілюзій і контекстів, що вислизують, навіть там, де настійно потребуються визначеність і хоч якась однозначність» [30, с. 9]. Для Солоніна, «методологічний нігілізм», «методологічна криза», «методологічна наївність», «методологічне свавілля», «методологічне безкультур'я», «інтелектуальна патологія» є синонімами.

Австралійський філософ Ф. Д'Агостіно у роботі «Мета-методологія і методологічний нігілізм» (1984) розглянув питання, при яких умовах ми можемо визначити, що ця наукова методологія дає адекватний

базис для оцінки наукових теорій. За Д'Агостіно, ««методологічний нігілізм» – це така, що стосується суті, мета-методологічна теорія, згідно з якою ніяка не пуста система методологічних правил не дає адекватний базис для оцінки наукових теорій» [36, с. 143] (переклад з англійського А. М. Судья). Д'Агостіно справедливо вважає, що фундаментальна методологічна проблема формулюється так: «Як ми можемо критикувати оцінювальне методологічне правило, тобто який метод для оцінки методологічних правил, у термінах котрих оцінюється саме проведення наукового дослідження?» Розуміння сказаного Д'Агостіно полягає в межах *zasad* теорем К. Геделя про неповноту багатих систем. Для Д'Агостіно, «методологічний нігілізм» – це проблема.

Німецький учений У. Бек використовує широкий культурний контекст, розглядаючи зміну парадигм соціальних наук від Першого до Другого модерну і далі. За Беком, Перший модерн характеризується як методологічний націоналізм, Другий модерн – методологічний космополітизм, Постмодерн – методологічний нігілізм. Використовуючи деякі модули культури взагалі (кордони, соціальну нерівність, етнічність, етику, економіку і політику) Бек уточнює своє бачення методологічного нігілізму [1, с. 85-87]:

- ліквідація кордонів: «networks», «flows», «scapes»;
- культурна теорія глобальності; глобальна індустрія культури, локальні виключення («useless root»);
- «або-або»-культура без кордонів, що не визнає ієрархії, множинність («гібриди»), універсальне співіснування культурних відмінностей, деесенціалізовані відкриті для розвитку ідентичності;
- етика універсального релятивізму, несумірність контекстно-специфічних етнічних точок зору;
- кризи культури і суперечності глобального, постмодерного, капіталізму;
- постполітичний погляд на світ.

Російський логік О. А. Івін розділяє дві крайні позиції у тлумаченні значення методології в розвитку наукових теорій – методологізм та антиметодологізм: *методологізм* вважає слідування науковому методу вирішальною умовою прийнятності наукової теорії і нерідко отожднює відповідність методу з відповідністю теоретичній конструкції реальності, тобто з істиною; *антиметодологізм* заперечує можливість використання методологічних міркувань при оцінці теорії і навіть стверджує, що наукового методу як такого не існує [8].

Як стає зрозумілим із аналізу прикладів, філософи вважають різною міру проблематичності ситуації методологічного нігілізму.

Не претендуючи на абсолютну правоту в розумінні нігілістичних тенденцій у справі розвитку наукового знання дозволимо висловити свою думку на цей предмет. Ми переконані, що наука повинна бути описана з позицій своєї власної, але несамостійної історії, і в цьому сенсі наука має свою власну, але несамостійну логіку розвитку (принцип «єдності історичного та логічного»). Тому спочатку ми постараємося розкрити цей загальний контекст функціонування науки, а далі покажемо наш варіант функціонування методологічного нігілізму.

Як нам здається, адекватне розуміння і пояснення стрибкових, перехідних періодів становлення наукового знання неможливо без усвідомлення головного закону існування основного інструменту пізнання – мислення. «*Мислення є в першу чергу розрізнення і ототожнення*. Це саме основне, абсолютно первинне джерело мислення, те, без чого воно не може початися й існувати» [16, с. 144]. У цьому законі (і принципі) мислення відображений основний закон (і принцип) буття – всезагальний зв'язок цілого, що безперервно, але стрибкоподібно стає. Крім того, *істинне*, отже, правильне мислення не тільки відображає буття, але й зворотно відображається в буття, щоб його переробляти і робити зрозумілим, отже, ефективно маніпулювати ним на користь соціального суб'єкта.

Для розуміння законовідповідності, необхідності та нормативності мислення треба врахувати, що мислення не є природна даність органічного тіла людського індивіда, а продукт суспільства – неорганічного тіла людини, тіла його культури. Філософ-марксист радянського періоду Е. Ільєнков справедливо вважав, що *мислить із необхідністю* зовсім не окремий мозок і навіть не ціла людина з мозком, серцем і руками, а тільки праця є той «суб'єкт», якому належить «мислення» в якості «предикату» [9, с. 54]. Справді, опредметнюючи світ працею людина осягає закони, логіку світу. Пізнані, усвідомлені закони буття стають законами розуму, логічними законами.

Принцип всезагального об'єктивного зв'язку явищ світу дає розуміння єдності всього корпусу наук: математичних, природничих, технічних, соціогуманітарних. Питання про інтеграцію, єдність наукового знання в нашому дослідженні є першорядним (тут діє вище сформований принцип мислення: мислення є припущення чого-небудь, або припущення одного чи декількох «ніщо», в їх взаємній відмінності і тотожності, відображений від дійсності). Тут ми спираємося на відомий прогноз К. Маркса, сформульований на тому ж принципі: наука є *дійсною* наукою лише в тому випадку, якщо вона виходить із природи; сама історія суспільства є *дійсною* частиною *історії природи*,

становлення природи людиною; згодом природознавство включити в себе науку про людину такою самою мірою, в якій наука про людину включити у себе природознавство: це буде *одна наука* (*загальна наука* про людину, що інтегрує в собі знання багатьох окремих наук – В. Ч., В. М.) [20, с. 124].

Пізніше у західній культурі постановку проблеми цієї всезагальної (інтегральної) науки ініціював Е. Фромм, а у вітчизняній науці – Б. Г. Ананьєв та І. Т. Фролов. Справедливо вважається, що предметом цієї всезагальної науки про людину стає *родова людина* як цілісне вираження всезагальних і сутнісних властивостей, притаманних всьому людському роду (родова людина не існує поза історією та історичним контекстом свого розвитку). Ця наука займається проблемами світоглядного і методологічного характеру [10].

Положення про єдність світу, яке полягає в його матеріальності, служить тут вихідним пунктом. Із єдності всього світу, розчленованого на різні області, випливає єдність наук, що вивчають кожну із областей світу окремо. Однак спільність природничих і суспільних наук обмежується лиш тим, що процеси, які вивчаються, в тому й іншому випадку закономірні, детерміновані і носять характер *діалектичних* змін. Разом з тим, ці закономірності специфічні для кожної області явищ.

Зв'язок же між природничими і суспільними науками встановлюється через технічні науки, а значить, – через техніку і технологію. Спільність наук про природу і наук про суспільство виявляється в їх *історизмі*, у тому, що і там і тут має місце єдиний світовий процес руху, зміни, розвитку в результаті якого виникають і зникають природні явища, створюються і руйнуються артефакти. У «Німецькій ідеології» (1845-46) К. Маркс та Ф. Енгельс писали, що вони знають тільки одну-єдину науку, науку історії [21, с. 5]. Характеризуючи історію як єдину науку, основоположники марксизму спирались на той факт, що до середини XIX ст. *історичний метод* (*ширше – діалектичний метод у цілому*) почав все глибше проникати не тільки в природничі науки, але й – завдяки виникненню марксизму – в суспільні науки. Наявність цього загального для них методу пізнання було найважливішою передумовою для можливості їх наступного об'єднання в одну інтегральну науку.

Треба сказати, що сьогодні коректність історичної науки стає проблематичною. Будь-яке історичне дослідження є наратив (розповідання) у формах чотирьох жанрів – роману, комедії, трагедії та сатири (Х. Вайт), – і будь-який історик *мимоволі* стоїть перед вибором одного із цих чотирьох способів розповідання або їх комбінації, причому

робить свій вибір не керуючись «Істиною», а моральними, естетичними і політичними міркуваннями. Визнається, що «образ минулого» прямо залежить від владних відносин у суспільстві і є предметом маніпуляцій сил, які мають своєю метою досягнення тих чи інших політичних результатів у сьогоденні. Спроби писати історію, якою вона була «насправді», змінюються на дослідження «зміни образу історії» – «історію подій змінила історія інтерпретацій» (П. Рікер). Однак «метод історії» є і сьогодні загальним і зрозумілим більшості, як «метод приписування притаманності світовому процесу «становлення»», де альтернативні «історії», конкуруючи одна з одною, вдосконалюються і претендують лише на «реконструкції». Кожна така реконструкція несе в собі заряд віри в те, що процес розвитку людства має загальну логіку (схему) і спрямованість, а також, що цей процес піддається «об'єктивному» (науковому) пізнанню. Але сьогодні про це вже не можна говорити так категорично як раніше.

Тому й до дослідження *наукового* руху треба підходити з єдиних, історичних, діалектичних позицій, інакше є ризик «за деревами не побачити лісу». Крім того, науковий рух необхідно розглядати з позицій *соціології знання*, у якій він є суспільним продуктом, і його розвиток може бути зрозумілий тільки у взаємодії з більш широким соціокультурним контекстом. Англійський соціолог науки М. Малкей пише: «Наукове знання з необхідністю пропонує такий опис фізичного світу, котрий опосередкований наявними культурними ресурсами; ресурси ж ці ні в якій мірі не є остаточними. Розмитість наукових критеріїв, не цілком переконливий характер нових тверджень у науці, їх залежність від доступних культурних ресурсів – все це показує, що фізичний світ в принципі міг би цілком адекватно досліджуватися на базі мов і фундаментальних передумов, повністю відмінних від тих, котрі використовуються сучасним науковим співтовариством. Тому в фізичному світі нема нічого, що однозначно визначало б висновки цього суспільства» [17, с. 105]. Сьогодні соціологи і філософи прийшли до загального розуміння науки як інтерпретаційної діяльності, під час якої природа об'єктивного світу соціально конструюється і тоді закони, сформульовані науками, є лише засобом для досягнення соціально зумовлених цілей.

Отже, будемо виходити з принципу, що всьому пізнанню взагалі властива діалектика. Уточнимо цю тезу: діалектика є *загальна* теорія зміни, руху, розвитку, узагальнююча *спеціальні* теорії руху, зміни, розвитку, створені спеціальними науками. «Роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих частин його є *суть* діалектики» [14, с. 316]. Діа-

лектика є *метод* пізнання (і *закон* пізнання, отже, закон об'єктивного світу), є метод аналізу-синтезу, метод розділення, точніше метод роздвоєння цілого (даного в безпосередньому спогляданні) на взаємовиключні протилежності в їх єдності. Так, у математиці $+$ і $-$, диференціал і інтеграл. У механіці дія і протидія, у фізиці позитивна і негативна електрика, у хімії сполучення і дисоціація атомів, у суспільній науці класова боротьба. У нашому випадку розуміння трансформацій науки, протилежності є науковий примітив (рутина) і науковий креатив, або ординарна наука (як накопичення наукових знань) і екстраординарна наука («наукові революції») в сенсі Т. Куна).

У діалектиці головна увага спрямовується на пізнання джерела *саморуху*. Тільки діалектика дає ключ до «стрибків», до «розриву поступовості», до «перетворення у протилежність», до знищення старого і виникнення нового [14, с. 317]. Єдність (гармонія або рівнодія) протилежностей тимчасова, минуща, релятивна. Боротьба діалектичних протилежностей вічна, неминуща, абсолютна, оскільки ««все» є становлення». Діалектика на всьому бачить печать невідворотного падіння.

Від живого споглядання через абстрактне мислення до конкретно в мисленні, отже, до свідомої зміни людського світу – такий шлях, метод пізнання. «На світі є речі, важливіші найпрекрасніших відкриттів, – це знання методу, котрим вони були зроблені,» – стверджував Г.-В. Лейбніц. Метод головніший за теорію, оскільки він є інваріант переходу від одного суб'єкта до іншого, однозначний шлях осягання об'єктивної істини. Про це говорить Марксова концепція обертання теорії в метод через зняття нижчого у вищому, а саме: знання, спрямоване на об'єкт, є теорія, а теорія, спрямована на суб'єкт, є метод. Метод науки – «метод сходження від абстрактного до конкретного; конкретне тому конкретне, що воно є синтез багатьох визначень, отже, єдність багатоманітного» [19, с. 37]. Але наука – ще не вся культура. Соціокультурні особливості накладають відбиток на глибину наукової (ширше: діалектичної) практики. У контексті впровадження діалектики наукове знання пройшло три історичних шаблі свого розвитку.

Перша стадія відповідає стародавній філософії або науці про початки й елементи. Це була стадія натурфілософська, пронизана наївною діалектикою, коли світ, природа розглядалися як щось ціле, нерозчленоване, тобто якою вона виступає при її безпосередньому спогляданні, наприклад, як «вода», «вогонь», «повітря», тобто як метафора. Тут абсолютизується синтез буття. Це швидше навіть не наука, а мистецтво, яке задовольняє найважливішу людську потребу – потребу бачити, сприймати світ як *живе конкретне ціле* [22, с. 230].

Як і в науково-поняттєвому мисленні, конкретне в мистецтві являє собою єдність багатоманітного, деяке узагальнення. Але суттєвою різницею є те, що в науці воно виступає як процес синтезу, як результат, тоді як у мистецтві конкретне ціле зберігає статус вихідного пункту споглядання й уявлення. Вочевидь, тому філософ-екзистенціаліст ХХ ст. М. Гайдеггер вважав, що «Геракліт і Парменід ще не були «філософами». Чому? Тому що вони були більш великими мислителями. ...Геракліт і Парменід були «більш великими» в тому сенсі, що вони ще перебували у згоді з Λόγος, тобто з Ἐν Πάντα» [34, с. 117]. Для Гайдеггера головним є не раціональний аспект сократиків, а емоційний аспект досократиків, їх душевна гармонія, любов до мудрості, *почуття* єдності всього суцього.

Друга стадія відповідає механічному природознавству XVII–XVIII ст. Це була стадія панування в науці метафізичного способу мислення, коли елементи світобудови розглядались як останні грані аналізу речовини. Тут абсолютизується *аналіз* буття. Природу як об'єкт дослідження стали розчленовувати на окремі, відособлені між собою області – спочатку механіку з астрономією і математикою, потім фізику та хімію і т. ін. У цей період навіть атомістика прийняла механічний характер. У Новий час суб'єкт активно конструє об'єкт; відбувається остаточна механізація картини світу – на зміну колишній віталістичній методологемі «Універсум-як-Організм» (відношення навіть до неживого предмета як до людини) приходять постреформаторська механістична методологема «Універсум-як-Механізм» (відношення до людини лиш як до корисної для навколишніх речі, як до коліщатка, вбудованого в механізм світу). «Механізм» виступає як система цінностей, як етика, як взірць для побудови людських взаємин.

Третя стадія – це стадія проникнення діалектики у природознавство XIX і ХХ ст., коли вчені все глибше і повніше починають розкривати об'єктивну діалектику самої природи, коли гадають, що будь-який елемент світобудови складний і невичерпний, підвладний руйнуванню, зміненню і перетворенню в інші форми матерії. Тут аналіз і синтез знаходяться в гармонії. І якщо метафізичні вчення попередніх століть були пов'язані із загальною задачею розчленування природи і виростали на ґрунті односторонньо провадженого *аналізу* природи та її явищ, то сучасні за суттю діалектичні вчення виростили і закріпились у науці на ґрунті грандіозного теоретичного *синтезу*, спрямована на розкриття всезагального зв'язку явищ природи і розвитку всіх її об'єктів. Саме на цій, сучасній, стадії наука закріпила практику *діалектичного методу*. Наявність цього загального методу

пізнання є найважливішою передумовою для можливості говорити про загальнонауковий рух.

Стадіальність науки вказує на «розриви» у її наступництві. «Стрибки», хоча й діалектичні («з гусениці в метелика») характеризують історію будь-якої культурної традиції. Наївно тому уявляти собі культурне наступництво просто як накопичення, примноження всіх досягнень, які є в історії. Елементи культури, що належать до різних історичних епох, бувають несумісні та несумірні, внаслідок чого виникнення нового культурного феномену стає можливим, як справедливо вважає Т. І. Ойзерман, лише в результаті зникнення (відмирання або навіть *насильницького знищення*) певних елементів попередньої культури, а іноді навіть і всієї системи її інститутів (курсив наш – В. Ч., В. М.) [23, с. 113-114]. Щодо прогресивної ролі насилля в історії у справі виходу із кризи тієї чи іншої соціокультурної традиції писав і Ф. Енгельс [35].

З позицій соціології знання культурні рухи обґрунтовуються *циклічно-хвильовою* концепцією, де точками переходу, тобто зміни, наприклад, підйому і спаду «хвилі» вважаються періоди-переходи, пов'язані із *запереченням* колишнього і виробленням, прийняттям нового методу адаптації соціального суб'єкта. Така «перехідна» динаміка описується поняттям *аномії*. Аномія має як *кризову* складову, так і *маргінальну*. Якщо кризовий стан соціального суб'єкта *ретроспективно* орієнтований, то маргінальний – *перспективно*.

Концепт маргінальності покликаний експлікувати *негацію*, розрив, який відокремлює нас від того, що ми не можемо більше сказати у дискурсивній традиції, яка вичерпала себе, і від того, що виходить за межі нашої сьогочасної дискурсивної компетенції. Маргінальність – це місце семіотичного (семантичного, синтаксичного, прагматичного) розриву дискурсивних практик. У маргінальні періоди-переходи йде закладення засад *розуміння*, пов'язане із засвоєнням нового змісту. Розуміння наділяє *сенсом* об'єкти соціально-культурної і природної реальності та вводить їх тим самим у звичний і зв'язний світ людини. Розуміння завжди зумовлене соціально-історичними і культурними передумовами.

Що ж представляють собою ці *нові* засади людського буття? Переконання? Припущення? Так. Але який їх зміст? Засади людського буття – це метафори. Як пише російський філософ Н. Д. Арутюнова, метафора не тільки формує уявлення про об'єкт, вона також зумовлює спосіб і стиль мислення про нього; особлива роль у цьому належить основним метафорам, що задають аналогії та асоціації між різними системами понять і породжують більш часткові метафори; зміна наукової парадигми завжди супроводжується зміною ключової метафори,

яка вводить нову область уподібнень, нову аналогію; давши поштовх розвитку думки метафора гасне, вона зброя, а не продукт наукового пошуку [31, с. 14-15]. Зміна ключових метафор, – концептуальні зміни, – проявляє себе через «ситуацію вибору» перехідного когнітивного і комунікативного процесу.

«Ситуація вибору» – це *об'єктивний процес* відбору інтелектуальних альтернатив, який здійснюється незалежно від того, усвідомлюється він окремими людьми або ні. Суб'єктивно вона (ситуація вибору) сприймається, якщо усвідомлюється дослідниками, як стан відомої невизначеності в подальшому русі пізнання і перетворення дійсності, та вирішується переходом до однієї з конкуруючих інтелектуальних альтернатив. Теоретична реконструкція ситуації вибору – це завдання методології, предметом якої якраз і є дослідження закономірностей пізнавальної діяльності [18, с. 7]. Експлікуючи *закономірності вибору перехідного процесу*, необхідно йти не шляхом врахування всіх діючих тут чинників (ціннісні міркування, фактори психологічного порядку, економічні та ідеологічні моменти тощо), а виявити сутнісні характеристики цього процесу. Для нас таким фактором є «маргіальність».

Важливо, що «маргіальний синдром» (втрата об'єктивної приналежності до звичної соціокультурної групи і втрата суб'єктивної ідентифікації з нею, віддання переваги девіантним формам соціальної адаптації тощо) притаманний людям, які успішно здійснюють фундаментальну розробку нового світогляду, оскільки, «...очевидно, вони, будучи мало пов'язані попередньою практикою з традиційними правилами нормальної науки, можуть швидше всього бачити, що правила більше не придатні, і починають підбирати іншу систему правил, котра може замінити попередню» [12, с. 126]. Малкей пише: «Безперечно, правильним є те, що велика кількість фундаментальних наукових досягнень сходять до праць дослідників, що знаходилися у маргіальних ситуаціях» [17, с. 155].

Експлікуємо загальну методологічну евристику маргіального, необхідну для нашого дослідження: генеральна ознака маргіальності – розрив звичних соціокультурних зв'язків; неспроможність адаптуватися до нових соціальних умов легальними засобами призводить до того, що переважаючим для маргінала стає девіантна соціальна адаптація (тут девіантне розуміється як креативне); креатив маргінала спрямований на делегітимацію владного дискурсу; маргінал спроможний стати законодавцем світоглядних інновацій, оскільки він зацікавлений у них більше останніх членів суспільства. Креативність маргіальної свідомості здатна на прогресивні перетворення.

Як бачимо, логіка зміни суспільного ідеалу теорії складна, але вона існує. І незважаючи на те, що кожного разу змінення наукової традиції відбувається своєрідно, із залученням будь-яких чинників, існує дещо, що повторюється у специфічних особливостях «перехідних» ситуацій, які історично змінюються, а саме, певні інваріанти, що відтворюються на досить тривалих етапах розвитку пізнання. Такими інваріантами виступають методологічні принципи. Методологічні принципи включають комплекс нормативних уявлень, що дозволяють оцінювати продукти наукової діяльності за критерієм переваги. Мова йде, наприклад, про принципи: відповідності, інваріантності значення, спостережуваності, причинності, фальсифікованості, простоти, естетичності. Нормативність цих принципів відносна (конвенціональна), вони (принципи) відіграють роль швидше евристичних прийомів.

Методологія як теоретичне знання про способи отримання знання служить теорією організації, нормативності будь-якої діяльності. Саме теоретичне знання організоване згідно з критерієм *суворості* («ясності» і «точності»), але не в сенсі математичної точності як розрахунку або вимірювання, а «повноти» прийнятих засновків-засад, адже відомо, що ніщо не істинне без своєї визначальної засади; засади ж існують лиш остільки, оскільки вони, наприклад, щось *пояснюють*, тобто підводять під закон, отже, дозволяють здійснити прогноз майбутніх подій), тобто теорію від не теорії відрізняють принципи (вимоги) *визначеності, послідовності, несуперечності і обґрунтованості*. Ці принципи виступають метаметодологією, що легітиміє будь-яку теорію, включаючи і саму методологію. Вони (принципи) в цьому контексті мають і статус законів (законів формальної логіки – закону тотожності, закону не/суперечності, закону виключеного третього, закону достатньої засади). Теорія нелегітимна без них. Тут метаметодологія виступає логікою (схемою) побудови теоретичного знання.

Тоді, якщо стати на позиції прибічників *гіпотетико-дедуктивного методу* як істинно наукового, то визначення теорії буде таке: теорія є множина загальних, дедуктивно організованих речень [24, с. 38]. Якщо схилитися у бік *методу пояснювальних гіпотез*, то теорії будуються у «зворотному» порядку – ретродуктивно. І тоді теорія – група висновків у пошуках засновків [28, с. 56].

Необхідно зазначити, що для ординарної науки «суворість» – річ *консервативна*, а саме, спирається на загальноприйняті засновки, тобто на конвенцію. Але «строгість», вочевидь, може бути і *революційною* (етап екстраординарної науки), тобто такою, що вводить засновки, які здавались раніше неприйнятними.

Наступний важливий момент. Формально-логічні закони мають методологічне значення для всіх наук, у тому числі і для діалектики, оскільки остання керується ними при вирішенні своїх специфічних завдань дослідження. У цьому сенсі формальна логіка – перш за все метод для відшукування нових результатів, для переходу від відомого до невідомого (у межах конвенції засновків). З іншого боку, вимоги, що випливають із законів діалектичної логіки, виступають як методологічні принципи для всіх наук, у тому числі і для формальної логіки, для якої зміст, що становить її предмет, є сама структура думки, взята у відриві від конкретного змісту [33, с. 16].

Визначеність, послідовність, несуперечність і обґрунтованість, як принципи/закони побудови теорії, в *маргінальні* періоди (маргінальність – неможливість «однозначної» самоідентифікації соціального суб'єкта) теоретичного знання гублять легітимність (взагалі будь-яка революція, як вихід із кризи, завжди нелегітимна). І в цьому сенсі метаметодологія як технологія теоретичної діяльності під час кризи «заперечується», настає, на нашу думку, етап *методологічного нігілізму*, отже, етап роботи філософії – «естетичної імагінації» (тема філософії як естетичної імагінації розглянута, наприклад, у [5; 37]). Починається він з еклектики як «народної діалектики». У маргінальні періоди-переходи еклектика є єдиним методом, здатним штовхнути віджиту систему значень до перебудови. Еклектика утворює всезагальну основу філософствування, а це вже *метод як інваріант переходу від суб'єкта до суб'єкта*. Але тільки геніям від філософії дано проявити *стиль як інваріант переходу від об'єкта до об'єкта*, єдино здатний виявити в єдиних і раніше ясних термінах відмінності та поляризувати значення за *новими* теоретичними концептами.

Висновки. Нігілістичні настрої у будь-якій культурній традиції характеризуються «відкиданням всякого методу». Наукова культурна традиція не виняток. Методологія як технологія розумової діяльності, як діяльності щодо розуміння і пояснення нормативності наукових розмірковувань, відчуває себе легітимною не завжди. Філософська, а не методологічна робота стає необхідна, коли звичні схеми мислення і дії людини перестають працювати, коли «Реальність» розпадається. «Розпад реальності» призводить до екстенсифікації розвитку наукового знання: зростає кількість досліджень, але не їх якість; множаться семантичні альтернативи. Саме в подібних драматичних (трагічних), маргінальних обставинах філософ заново «збирає світ», відновлює втрачений сенс буття, намічає вирішення основних світоглядних проблем свого часу. Тут тимчасово заперечується критерій

суворості теорії, а це вже є ситуація методологічного нігілізму. Але вже необхідною умовою і самого актуального філософствування є технологічна ж праця людини над собою, спрямована на своє *нове* конституювання і змінення. І конституюється не ніщо, а дещо.

Література

1. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / Пер. с нем. А. Б. Григорьева, В. Д. Седельника; послесловие В. Г. Федотовой, Н. Н. Федотовой. – М. : Прогресс-Традиция; Издательский дом «Территория будущего» (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»), 2007. – 464 с.
2. Бушмакина О. Н. Бытие структуры на пределе: методологический нигилизм // Сб. материалов VI Российской университетско-академической научно-практической конференции. – Ижевск : Изд. дом «Удмуртский университет», 2004. – Ч. 1. – [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://proxima.school.udsu.ru/files/24638.doc>.
3. Вітер Д. В. Філософія релігії в теологічній парадигмі: проблеми соціальної доктрини християнських церков // Альманах «Культура і сучасність» – 2009. – № 2. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Kis/2009_2/2.pdf.
4. Гайденко П. П. Нигилизм // Философская энциклопедия : [в 5 т.]. Т. 4. / [гл. ред. Ф. В. Константинов]. – М. : Советская энциклопедия, 1967. – 592 с.
5. Голосовкер Я. Э. Имагинативный абсолют. Часть 1 (фрагменты) // Голосовкер Я. Э. Логика мифа. – М. : Наука («Исследования по фольклору и мифологии Востока»), 1987. – 217 с.
6. Грицанов А. А., Румянцева Т. Г. Нигилизм // История философии: энциклопедия. – Мн. : Интерпрессервис; Книжный Дом («Мир энциклопедий»), 2002. – 1376 с.
7. Дуцяк І. З. Аналіз методів формулювання гіпотез у процесі наукової пізнавальної діяльності у працях українських дослідників 2-ої половини ХХ ст. // Вісник Львівського ун-ту. – 2005. – Вип. 7 (Серія «Філософські науки»). – С. 70-85.
8. Ивин А. А. Методологизм и антиметодологизм // Философский словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.philosophydic.ru/metodologizm-i-antimetodologizm>.
9. Ильенков Э. В. Диалектическая логика. Очерки истории и теории. – М. : Политиздат, 1974. – 269 с.
10. Как возможна единая наука о человеке? (Материалы заседания методологического семинара «Многомерный образ человека», проведенного в июне 2003 года в Институте человека РАН) // Человек. – 2003. – № 6; 2004. – № 1.
11. Кун Т. Структура научных революций. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.

12. Кун Т. Дополнение 1969 года // В книге : Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
13. Лакатос И. История науки и ее рациональные реконструкции // Структура и развитие науки (из Бостонских исследований по философии науки). Сборник переводов. – М.: Прогресс, 1978. – 486 с.
14. Ленин В. И. К вопросу о диалектике // Ленин В. И. Философские тетради. – М.: Политиздат, 1973. – 752 с.
15. Лещак О. В. Очерки по функциональному прагматизму: Методология – онтология – эпистемология. – Тернополь-Кельце: Підручники & посібники, 2002. – 255 с.
16. Лосев А. Ф. Основной принцип мышления и вытекающие из него логические законы мышления // Вопросы философии. – 1998. – № 8. – С. 144-152.
17. Малкей М. Наука и социология знания. – М.: Прогресс, 1983. – 251 с.
18. Мамчур Е.А. Проблема выбора теории. К анализу переходных ситуаций в развитии физического знания. – М.: Наука, 1975. – 230 с.
19. Маркс К. Критика политической экономии. Введение // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – Издание второе. – Том 46. – Часть 1. – М.: Политиздат, 1968. – 559 с.
20. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – Издание второе. – Том 42. – М.: Политиздат, 1968. – 535 с.
21. Маркс К., Энгельс Ф. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений (I Глава «Немецкой идеологии») // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. – В 3-х т. – Т. I. – М.: Политиздат, 1980. – 640 с.
22. Общественное сознание и его формы / Предисл. и общ. ред. В. И. Толстых. – М.: Политиздат, 1986. – 367 с.
23. Ойзерман Т. И. Научно-философское мировоззрение марксизма. – М.: Наука, 1989. – 640 с.
24. Петров Ю. А. Предмет теории // Вестник Московского университета. – 1999. – Серия 7 «Философия». – № 1. – С. 38-45.
25. Петровський П. М. Філософська методологія і проблеми продукування української дійсності // Мультиверсум: філософський альманах. – Київ: Український центр духовної культури, 2008. – Вип. 68. – С. 174-183.
26. Поппер К. Логика и рост научного знания. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1983. – 606 с.
27. Порус В. Н. Рациональность. Наука. Культура. – М., 2002. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://lib.ru/FILOSOF/PORUS/racionalnost.txt>.
28. Рузавин Г. И. Роль и место абдукции в научном исследовании // Вопросы философии. – 1998. – № 1. – С. 50-57.
29. Смирнов С. Д. Методологический плюрализм и предмет психологии // Вопросы психологии: научный журнал. – 2005. – № 4. – С. 3-8.
30. Солонин Ю. Н. Методологический кризис в философии: его осно-

вания и перспективы разрешения // Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. – 2009. – № 3(23). – С. 9-21.

31. Теория метафоры: Сборник: Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой; Общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М. : Прогресс, 1990. – 512 с.

32. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки. – М. : Прогресс, 1986. – 543 с.

33. Формальная логика. Учебник: Отв. редактор первой части – И. Я. Чупахин; отв. редактор второй части – доц. И. Н. Бродский. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1977. – 357 с.

34. Хайдеггер М. Что это такое – философия? // Вопросы философии. – 1993. – № 8. – С. 113-123.

35. Энгельс Ф. Роль насилия в истории // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – Издание второе. – Т. 21. – М. : Политиздат, 1961. – С. 419-479.

36. D’Agostino F. Meta-methodology and Methodological Nihilism // Methodology and Science. – Haarlem, 1984. – Vol. 17 – № 3. – P. 143-161.

37. Delenze G. Empirisme et subjectivité – essai sur la nature humaine selon Hume. Epiméthée – P.U.F. – 1ère édition 1953 – 5ème édition mai 1993. – P. 11, 12, 320.